

Показник стилю сімейного виховання «кооперація» свідчить про зростання поваги (при $p \leq 0,01$, $r = 0,2721$) і дружелюбності (при $p \leq 0,01$, $r = 0,2743$), та зниження розвитку ширості (при $p \leq 0,01$, $r = -0,3130$).

Показник за шкалою стилю сімейного виховання «авторитарна гіперсоціалізація», свідчить про те, що при його застосуванні у дітей знижується рівень співчуття (при $p \leq 0,01$, $r = -0,2703$).

Показник стилю сімейного виховання «маленький невдаха», вказує на те, що при його застосуванні у дітей розвиваються такі емоційні стани такі як дружелюбність (при $p \leq 0,01$, $r = 0,3425$) та бадьорість (при $p \leq 0,01$, $r = 0,28$), а також зниження розвитку активності (при $p \leq 0,01$, $r = -0,2705$) і поваги (при $p \leq 0,01$, $r = -0,278$).

Отримані нами результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що емоційне неприйняття дитини дошкільного віку, холодне ставлення з боку батьків та велика вимогливість викликають у неї негативні емоції та знижують позитивні, таким чином негативно впливають на розвиток емоційної сфери та розвитку особистості дитини загалом.

Отже, обраний батьками стиль сімейного виховання безпосередньо впливає на дитину дошкільного віку та формує її подальший емоційний, психологічний та психічний розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология / Г.С. Абрамова. – М.: «Академия», 2002. – 268 с.
2. Алексеева Э.Р. Анализ семейных форм социального родительства в современной России // Вестн. Башк. ун-та. 2008. Т. 13, № 3. Сер. Философия, социология, политология и культурология.
3. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения / А.Я. Варга. – М.: 1986. – 206 с.
4. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов / А.Карелин. – М.: «Эксмо», 2007. – 416 с.
5. Ковальчук Я.И. Индивидуальный подход в воспитании ребенка / Я.И. Ковальчук. – М.: Просвещение, 1981. – 127 с.
6. Леонтьев А.Н. Психическое развитие ребенка в дошкольном возрасте // А.Н. Леонтьев. – М.: Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста, 1948. – 385 с.
7. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 319 с.
8. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании: учеб. пособие / Е.И. Рогов. [2-е изд.]. – М.: «ВЛАДОС», 1995. – 384 с.

Смаль О.

Науковий керівник – Адамська З.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. У підлітковому віці особливо інтенсивно відбувається статево-рольова соціалізація. Важливу роль у її становленні відіграє наслідування взірців поведінки чоловіків і жінок, уподібнення значущому іншому, ототожнення з ним, що обумовлюється характером стосунків, формами спілкування підлітка з батьками, дорослими та однолітками. Саме у цьому віці відбувається становлення статевої ідентифікації, яка є внутрішнім переживанням своєї статевої приналежності, набуттям тендерної ролі й уподібненням до неї, єдністю статевого самоусвідомлення і поведінки.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суттєвими змінами у системі статево-рольових взаємин підлітків, внаслідок чого, з одного боку, відкриваються можливості для їх оптимізації, а з другого - виникає ризик порушень статевої ідентичності. Існуючі зміни в системі тендерних взаємин часто супроводжуються негативними наслідками, що відображається на сімейних стосунках і поглиблює проблему неповних сімей.

Аналіз основних досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення проблеми. У вітчизняній літературі існує багато досліджень, в яких розглядається проблема статевої ідентичності підлітка. По-перше, це медико-біологічний напрямок дослідження, коли предметом вивчення є процес набуття статевої зрілості і фізичного росту (Г. Васильченко, А. Захаров, Д. Ісаєв, В. Каган, Д. Колесов та ін.). Другий напрямок у дослідженні статі - психологічний, в якому зосереджено увагу на формуванні психологічної статі, тендерної ідентичності (Т.В. Говорун, О.Кікінеджи та ін.). Третій напрямок - соціально-психологічний, де досліджується соціокультурний аспект у формуванні статі (Ш. Берн, Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон, Г. Репіна та ін.). Доведено, що сім'я є важливою детермінантою статевої соціалізації особистості (А. Варта, Т. Говорун, В. Каган, І. Кльоцина, Л. Попова, О. Шарган та ін.).

Разом із тим, проблема чинників становлення статевої ідентифікації підлітків висвітлена недостатньо. Актуальними залишаються питання, під впливом яких чинників відбувається становлення статевої ідентифікації дітей підліткового віку у неповних сім'ях.

Саме тому **метою** цієї статті стало обґрунтування психологічних проблем статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентичність є одним із психологічних феноменів, розглянутих в аспекті соціалізації й адаптації до умов різних сторін життєдіяльності. При цьому істотна увага приділяється статевій ідентифікації, яка викликає інтерес учених в різних галузях знань: філософії, медицині, педагогіці, психології. Цей інтерес викликаний тим, що кожна людина може переживати внутрішню кризу, пов'язану з необхідністю встановлення взаємозв'язку між соціальними змінами й власною ідентичністю.

Як доводить В. Каган, підлітковий вік є одним із найважливіших у статево-рольовому самовизначенні і становленні особистості. Це зумовлюється активним статевим дозріванням, коли відбувається формування вторинних статевих ознак, а статевий потяг набуває дорослих рис. У цей період підліток усвідомлює значення своєї статевої приналежності, у нього формується стереотип статево-рольової поведінки, що реалізується у стосунках з представниками своєї та протилежної статі [6].

Результати сучасних наукових здобутків (М. Кле, Х. Ремшміт, І. Кон, Т. Юферева) з проблеми динаміки статевої поведінки та установок підлітків вказують на те, що сексуальність стає досягненням їх самосвідомості і включається в підлітковий досвід. Різні лінії аналізу засвідчують, що сексуальний досвід послідовно набувається підлітками протягом перехідного віку і будується під впливом змінних соціальних норм [9].

У працях Е. Еріксона підлітковий вік розглядається як найбільш чутливий для формування статево-рольової поведінки. Провідна роль у становленні позитивної статево-рольової ідентичності належить дорослим, які допомагають дитині усвідомити власну статево-рольову приналежність і свідомо чи підсвідомо допомагають дитині засвоїти статево-рольову роль, яка має відповідати прийнятним у даному суспільстві стереотипам маскулітності і фемінності [15].

На початку або в середині підліткового періоду розвиток статевої поведінки значною мірою мотивується не статевим потягом, а уявленнями про те, як слід себе поводити, бажанням бути адекватно сприйнятими в актуальному оточенні. Підлітки «доводять» свою приналежність до чоловічої чи жіночої статі, демонструючи стандартну гетеросексуальну поведінку, ведучи мову про секс, як досвідчені люди.

Усвідомлення і переживання статевої ідентичності, стверджує А. Толстокорова, передбачає наявність у підлітків певних зразків, тобто уявлень про найбільш привабливі і значущі якості особистості чоловіка і жінки, які виявляються в багатьох сферах життєдіяльності індивіда. Ці зразки включають як незалежні від статі моральні установки, стереотипи поведінки, так і специфічні, пов'язані з розрізненням форм взаємостосунків чоловіків і жінок у суспільстві, діяльності, побуті [14]. Слід підкреслити, що поняття статевої ідентифікації в підлітковому віці розглядається в сукупності з проблемами родової ідентичності і статевих ролей.

Як доводить Т. Бендас, статево-рольове самовизначення підлітків зумовлене не лише особливостями перехідного віку (який вже сам по собі є кризовим), але й факторами соціального середовища, зокрема стосунками між батьками підлітків, пропагандою в засобах масової інформації зразків поведінки «справжніх чоловіків і жінок», відсутністю програми статевого виховання. Внаслідок цього у підлітків формується неадекватне уявлення про статево-рольову поведінку, характерну для своєї та протилежної статі, виникають дисгармонії в розвитку якостей, що визначаються як «маскулітність» і «фемінність» (чоловічі і жіночі риси) [2].

Е. Агафонова стверджує, що в сучасних умовах сім'я слугує для підлітка моделлю гетеросексуального партнерства. Відтак особливе місце серед проблем статевої ідентифікації підлітка посідає виховання в неповній родині. Зарубіжні та вітчизняні дослідники в галузі сімейних стосунків неповну сім'ю визначають поняття як сім'ю з одним з батьків. Однак існують деякі відмінності у підходах до питання про її типологію [1]. Ю.Галустян, наприклад, виділяє три типи таких сімей: перший - один з батьків пішов, а інший не взяв повторний шлюб, другий - одинока людина офіційно всиновила дитину, третій - одинока незаміжня жінка виховує дитину одна [4].

Важливою причиною проблем в міжособистісних стосунках та статевої ідентифікації підлітків з неповних сімей є відсутність тієї інтимно-емоційної аури, яка створюється в

стосунках між подружжям. Діти в неповній сім'ї не можуть спостерігати стосунки між чоловіком та жінкою, не мають цілісної картини цих стосунків. Серйозною проблемою підлітків з неповних сімей стає їх статево-рольова ідентифікація. Всі успіхи та поразки, які не залежні від особливостей самої сім'ї, пов'язані з чотирма основними психологічними явищами: почуттями і думками людини щодо до самої себе, тобто з її самооцінкою; способами комунікації (спілкування); правилами, яких дотримуються і яким слідує, тобто сімейною системою; методами, за допомогою яких сім'я здійснює свої зв'язки з іншими соціальними інститутами, тобто її соціальними зв'язками.

На думку М. Городнової, головна проблема неповної сім'ї в тому, чи зможе вона силами одного з батьків створити умови для особистісного зростання та статевої ідентифікації дитини. В ній важко створити цілісне уявлення про чоловіків чи жінок, їх гармонійні стосунки. Все більш поширеним стає такий тип сім'ї, де головним вихователем є батько. Від нього в цьому випадку вимагається багато терпіння і уваги до дітей, щоб хоча б частково компенсувати їх потребу в материнській любові, турботі [5].

Атмосфера в неповній сім'ї істотно впливає на формування особистості підлітка. Напружена атмосфера всередині та навколо сім'ї в зв'язку із загостренням стосунків між батьками, сварками, взаємними звинуваченнями, а також у зв'язку з проявом безтактної допитливості з боку оточуючих, їх безпосередніми репліками, сприяють дезорганізації, соціальній деформації дитини, послаблюють авторитет батьків, формують у неї відчуття неповноцінності, озлобленості, заздрість до інших тощо. Відсутність одного з батьків порушує гармонійність розвитку дитини, робить її потенційно більш вразливою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів та проблем. Хоч, інколи, наявність повної родини ще не гарантує гармонійний розвиток особистості, проте створює кращі передумови для цього.

Як доводить Е. Еріксон, функція матері стосовно дитини визначається переважно материнською любов'ю, а батька - його авторитетом. Його дослідження засвідчують, що хлопці, котрі виросли без батька, < більш агресивними, менш контактними, не схильні визнавати авторитет жінки, раніше починають статеве життя, схильні до частой зміни партнерів в силу нездатності до стійких стосунків з особами протилежної статі, мають труднощі зі статевою ідентифікацією та пошуком власної ідентичності [15]. Дівчата, що виросли без батька, мають викривлені уявлення про шлюб, сімейні взаємини та чоловіків, мають проблеми з налагодженням контактів з представниками протилежної статі, схильні до раннього статевого життя та нерозбірливі у виборі статевого і шлюбного партнерів.

У неповній сім'ї психічний розвиток підлітка стає одностороннім, йому не вистачає того, в чому виражається особливість чоловічої психіки. Контакт з чоловіком є однією з умов для формування в підлітка нормального відчуття захищеності. Її відсутність викликає у підлітковому віці хворобливу схильність до захисту та самозахисту, впливає на статево-рольову ідентифікацію. Гіпоопіка з боку матері може викликати звикання дитини до сторонньої турботи, стати причиною фемінізації у хлопців.

Життя й умови виховання підлітка без батька мають свою специфіку й суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї. Навіть якщо мати намагається заповнити відсутність батька й робить усе можливе, щоб поєднати ролі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати одночасно обидві батьківські позиції - материнську й батьківську. Такі умови життя підлітка, на думку І. Клециної, будуть відображені в змісті статевої ідентифікації, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточення, у статево-рольовій поведінці [8].

Домінування материнського виховання в неповній родині визначає специфіку психологічних механізмів статево-рольової соціалізації хлопців-підлітків: у них ускладнюються статева ідентифікація й формування чоловічих рис характеру; високий ризик розвитку негативної статевої ідентифікації; соціальне очікування й підкріплення нехарактерних для статі моделей соціалізації. На думку В. Романової, домінуючі типи материнського виховання в неповних родинях (авторитарна гіперсоціалізація, емоційне відкидання) впливають на тип статево-рольової поведінки хлопців-підлі і ків (емоційне прийняття й вираження фемінних установок і поведінкових стратегій), формують занижений рівень самоприйняття, збільшують інфантилізацію й особистісну незрілість [13].

Як бачимо, низка авторів слушно пов'язує проблеми статевої ідентифікації підлітка в неповній сім'ї (без батька) з фізичною відсутністю батька, що унеможлиблює виконання ним специфічно батькових ролей. Однак порушення статевого балансу сім'ї зумовлює не лише «дефіцит» батька, а й «профіцит» матері як агента чоловічої статевої ідентичності. О. Кікінежді

підкреслює, що «несвідомо стосунки з дитиною можуть розглядатися одним із батьків як замітник неадекватного або відсутнього аспекту подружніх взаємин, або як спосіб реалізації власних фрустрованих бажань і потреб» [7, с. 213], тож у випадку відсутності батька матір має і необхідність, і можливість для здійснення зазначених проєкцій на сина.

Висновки. Отже, як свідчать результати здійсненого теоретичного аналізу, відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації особистості підлітка. Також несприятливими характеристиками підлітків, що зростають в неповній родині можна назвати: постійне відчуття себе нещасливими, невпевненість у майбутньому, підвищена роздратованість. Такий хронічний стрес може призводити до кризових станів, що мають прояв у відчутті безвиході, апатії.

Специфічною особливістю підліткового віку є те, що цей період, коли ще тільки формуються самостійні уявлення про самого себе і про оточуючих, дає змогу усунути порушення статевої ідентифікації. Саме тому в цей період можна впливати на формування позитивних налаштувань на життя та статево-рольових уявлень про себе. Для формування статевої ідентичності підлітків варто проводити спеціальну корекційно-розвивальну роботу. При цьому, слід пам'ятати, що підлітки потребують доброзичливої і тактовної підтримки з боку дорослих, яка б допомогла реалізації їхнього прагнення до чіткої статевої ідентифікації.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в необхідності розробки програми формування статевої ідентичності підлітків з неповних сімей та її експериментальній перевірці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Е.Б. Особенности образа будущего у подростков из неполных семей различного типа : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. Б. Агафонова. - Владивосток, 2004. - 152 с.
2. Бендас Т. В. Тендерная психология : учеб. пособ. I. В. Бендас. СПб. : Питер, 2008.-431 с.
3. Василькова Ю. Буть мужчиной. Буть женщиной. Тренинг полоролевой идентичности подростков / Ю.В. Василькова. - СПб. : Речь, 2010. - 126 с.
4. Галустьян Ю. М. Деякі аспекти тендерної ідентифікації та соціалізації особистості у неповній сім'ї / Ю.М. Галустьян, В.П. Новицька // Український соціум. - 2004. - № 1 (3). - с. 7-134.
5. Городнова Н.М. Психокорекція статево-рольової ідентифікації підлітків / Н.М. Городнова // Наука і освіта. - 2004. - №3. - С. 36-39.
6. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков / В.Е. Каган // Вопросы психологии. - 1987. - №2. - С. 54-61.
7. Кікінежді О.М. Тендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О.М. Кікінежді. - Тернопіль : Навчальна книга - Богдан, 2011.-400 с.
8. Клецина И.С. Тендерная социализация : учеб. пособие / И.С. Клецина. СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. - 240 с.
9. Кон И.С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Социально- психологический анализ / И.С.Кон. - Дубна : Феникс, 2001. - 208 с.
10. Психология подростка. Полное руководство / под ред. А. А. Реана. - СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2008. - 504 с.
11. Репина Т. А. Проблема полоролевой социализации детей / Т.А. Репина. М. : МПСИ, 2004. - 288 с.
12. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т.А. Репина // Вопросы психологии. - 2007. - №4. - С.47-52.
13. Романова В.Г. Особливості статево-рольових стереотипів підлітків / В.Г. Романова // Практична психологія та соціальна робота. - 2000. - № 8.-С. 39—43.
14. Толстокорова А. Тендерні проблеми спілкування підлітків / А. Толстокорова // Психолог. - 2012. - № 34. - С. 8-10. 15.Зриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Зриксон. - М. : Прогресс, 1996.-341 с.

Форись А.

Науковий керівник – доц. Шпак М.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Актуальність дослідження. Проблема дослідження емоційної саморегуляції у молодшому шкільному віці є актуальною на сучасному етапі розвитку початкової освіти. Це зумовлено тим, що кількість різних емоційних розладів, які виникають в учнів у процесі навчальної діяльності, невпинно зростає. Тому виникає необхідність розвитку в молодших школярів умінь управляти своїм емоційним станом, коригувати прояв негативних емоцій.

Емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку досліджували: Л.І. Божович, О.В. Запорожець, В.В. Зеньковський, О.Л. Кононко, О.І. Кульчицька, В.С. Мухіна, П.М. Якобсон та інші вчені. Вивченню певних аспектів саморегуляції в навчальній діяльності молодших